

ՀԻՆ ԴԷՄՔԵՐ

ՊԵՏՐԱՍ

ՅԱԳԱՌՈՐ ԿԵՊՐՈՍԻ, ԵՐՈՒՍԱԼԵՄԻ ԵՒ ՂԱՅՈՑ

Աղբքաւոր Պէտա՝ ֆրանսացի հեղինակ մը, շատ տարի չընէր գիրք մը հրատարակեց՝ որ շուտով ուրիշ լեզուներու ալ թարգմանուեցաւ։ Գրքին անունն է Կիպրիս, այսինքն Կիպրոսանը, հելլենական դիցաբանութեան Կիպրոսանը։

Միջերկրականի կղզւոյն այս գեղանի ծննդը իր գրքին ի ճակատ դնելով, և ի վերջ իր իմաստասիրութեան զայն կհանձնէր իմալ իմաստալից խորհրդանշանը ցուցնելով, պատմութիւնը կ'ընէ Կիպրոսի ամենէն ծաղկած շրջաններէն մէկուն և աղէտալի կատարածին, ինչպէս կ'ըլլան սովորաբար ամենէն բախտաւոր սկզբնաւորութիւնները։

Գրալաճանքին այս գիրքը իբրեւ վիպասանութիւն մը կը յայտարարեն, ուրիշ պատճառ չունենալով անշուշտ, բայց ուրովհետեւ ասով միայն է որ պիտի կարենան իրենց ծախքերը գոցել, կամ որովհետեւ վիպասանութիւնը կը ձկտի ներկայապէս գրականութեան միակ սեռը դառնալ, ընդգրկող սեռը, հոմանիշ գրքի։ Եւ իրաւցնէ Պէտաոի Կիպրիսը պարզապէս գիրք մըն է որ պատմութիւնը կ'ընէ Կիպրոսին, սկսեալ Ա. Պետրոսի թագաւորութենէն մինչեւ թուրքաց պետութենէն նուաճուիլը։ Աւելին կայ, խմբագրութիւն մըն է, գրեթէ ամբողջական ընդօրինակութիւն մը Մաշէրասի ժամանակագրութեան, որուն միայն պարապները ուրիշ ժամանակագիրներէ, ինչպէս Մաշոյէ, կը լրացնէ, մութ տեղերը կը լուսաւորէ, հոգւոյ վիճակներուն ոտն առ ոտն զարգացում մը կ'ընէ, ըստածքը կը նորոգնէ, կը նորացնէ, և յետոյ իմաստասիրական հետեւութիւն մը կը հանէ։ Այս վերջին երեք գիծերովը միայն է որ վիպասանական գոյն մը կ'առ-

նէ։ Մեզի համար այնչափ աւելի աղէկ որ Պէտա Մաշէրասի լոկ մեկնիչն է եղած, որովհետեւ այնքան հիշող պիտի ըլլան այն դէպքերն ու դատաստանները զորս Հայոց մասին կ'աւանդէ։

Այլշան Հայոց ու վենետիկեաց իրարու հետ ունեցած աղբքանքուն վրայ ամբողջ գիրք մը գրած է, Հայ-վենետիկեաց Հայերն այնքան հորիզոններ կը կտրէին երթալու եւրոպական քաղաքակրթութիւնը գտնելու, դանդաղ պիտի չգտնուէին անոր հետ յարաբերութեան մէջ մտնելու՝ երբ իրենց այնքան կը մօտենար։ Թաշակիրները՝ կէս ընդելացած Հոներ, Գոթացիներ, վանդալներ ու Աւաններ, մղուած իրենց արշաւանքներուն ցեղական բնազդներէ, գեղերեսուած կրօնական տարտամ զգացումով մը, որ թերեւ միայն իրենց նախկին դիւցազնի կոտորուած աղ Պոլսոյ մէջ խիտ ու անկեղծ էր, յետ մեծ ուխտը կատարելու, յետ փոխարէնը հատուցանելու արարական արշաւանքներէ կրած կոտորածներուն, թողուցին որ զուրս գեղանին իրենց ասպետական ամբողջ ոգիները՝ արկածախնդրութիւն, փառասիրութիւն, շուայաւորութիւն, երազներ ու երազներ, զորս իրացնելու համար քաղուկներն շատ իսկ ուժով կը զգային։ Այլ եւս յանձն չէին առնել խաչը կրել՝ բայց թէ՛ երախակալին վրայ, կամ թագաւորական, դքսական, կոմսական, բարոնական, մարզիական թագերու վրայ, որով Վոսպորի, Պաղեստինու, Փիւնիկիէի, Սիւրիոյ, Կիլիկիոյ ծովեզերքները ու կղզիներու վրայ, կոստանդնուպոլսոյ, Երուսաղէմի, Դամասկոսի, Հալէպի, Պէրսի, Ալեքան Ս. Յովհաննու, Միւղոնի, Տիւրոսի, Աքքայի, Անտիոքի, Կիպրոսի ու Հոգոսի մէջ յանձն ելաւ ամբողջ լատին արեւելեան քաղաքակրթութիւնը, թագաւորներուն ու բարոններովը, զուգահեռով ու կոմսերովը, մարզիներովն ու մեծ վարպետներովն, դղեակներովն ու գոթական կաթողիկէներովը, ամբողջ աւատական դրութիւնը իր չար ու բարի, արձակ ու բանաստեղծական կողմերովը։

Առաջին տեսնելուն այս օտարականն երբ, փոքր Ասիոյ բոլոր ջրհատոնեայ ժողովորդները, — ի բաց առեալ Բիւզանդացիները՝ որոնք չէին հանդուրժեր իրենց երբեմնի հպատակները՝ զարդաւ իրենց ընկեր կամ տէր տեսնել, — միացան առնոց հետ, որոնք իրենց համար ունէին նորութեան, քրիստոնէութեան, ազատութեան հրապոյրները։ Վերջապէս ազատ շունչ մը կը քաշէին յետ վզերնին այնքան ատեն արարական լուծին տակ ծռելու։ Նոյն փակ առաջին խաչակրութենէն Հայերն անոնց ազդեցութիւնը կը կրեն, ընդունելով անոնց լեզուէն, պատուանդաններէն, տարազէն, արդուզարդէն, աւատապետական դրոշմներէն, զաշտոյանութենէն ու թագէն։ Բայց իրենց աւելորդութիւնը կը զգացնեն տալով անոնց իրենց պարէնը, իրենց հիւրընկալութիւնը, իրենց դաշնակցութիւնը, իրենց գունդերն ու բամբիւնները։ Ասոն մ'հաւ ուր բոլոր շրջակայ արքունիքներուն թագուհիները Հայոց տունէն էին, որոնք համար « Սնազանեալ զստերը մեծացն այնոցիկ տիկնայց ձիննեղն լեւանցն Հայոց, — կը խորհրդածէ կիլիկեացոց կեանքին ամենէն հմուտը, — փթթեալք աստանօր ի ծաղկածին ջերմահովտս Զահանայ և Սարուսի, Եփրանագեցացն Զապէլք և Կեռանք, Ֆիրմիք և Ալիծք, ոչ միայն ի հայրենի դղեակս, այլ ցանկացեալք, հրաւիրեալք և պերճացեալք ի պալատս կայսերաց Կ. Պօլսի և Նիկիոյ, յարեռնիս կիպրոսի և Անտիօքայ, և յիշխանատունս ծովեզերացն Ասորոց, կայսրուհիք, Թագուհիք, բրէնչեք, մարշալէք և սենեալէք, որպէս կոչէին յայնմ ժամանակի ընդ հոմասոսն համապատիւս արեւմտեայս կամ փռանկուհիս համարարբառ ըրթմաբք և համաշարք թաթիւք տուհորակելով, զրուցատրեւով, երգեցին և կարգեցին և շատը՝ յիշելով զանհրաժեշտ վերջոտնումն՝ հաւատաւորաց սեւաշուք քողով ծածկեցին յետոյ զշիջեալ փառ վայելչութիւն երբեմն ակնախտիդ փաղկեալ երեսաց իւրեանց և զերեսաց աշխարհի » 1 :

Միջին դարուն ինչպէս բոլոր Եւրոպայի երկիրներուն՝ նոյնպէս ալ մեր կիլիկեան հարստութեան ատեն խնամութիւնը ուղղուածիւր որոշած են դիւանագիտական ընթացքին։ Եւ Ռուբինեանց դիւանագիտութիւնը՝ անկախ տէրութիւն մը վարելու համար, ստիպուած էր իր յարաբերութեանց մէջ այնքան աւելի շրջահայեաց ըլլալ, որքան շատ աւելի բարդ էին հակընդդէմ հոսանքները քան Բագրատունեաց ու Արշակունեաց ատեն։ Ասոնց ատեն Յառաջակողման Ասիա նախ Հոմասեցուց ու Պարսից, յետոյ Բիւզանդացուց ու Արաբացուց կոտի դաշտն ու ծաղիկն ըլլալով, իրենց որոշ բան ունէին ընելիք բայց ի՞նչ մէկիմ կամ միւսին աւատն ըլլալ։ Ռուբինեանց ասպարիզին վրայ կային ընդհակառակն Բիւզանդացիներ, Եգիպտացիներ, Մահմետական ուրիշ սուլթաններ, խաչակիրներ, թաթարներ և իրենց աստիճանէ ոչ մէկուն ուզելով աւատն ըլլալ, և ոչ ալ բաւական զօրաւոր ըլլալով ամենուն ալ դէմ դնելու, կը ֆար դաշնակցութեան մէջ ընտրութիւն ընել։ Փանի որ իրենց ճանչցուած տէրութիւն մը չէին իւրենց ուղղութիւնը որոշէր. թթուած Բիւզանդացուց դէմ անոնց տուած կրօնական հալածանքներուն, Գաղիկ թագաւորն ըսպաննելուն ու Անիի յափշտակելուն պատճառաւ, ինչ միջոցով և որչափ կարելի է կ'աշխատէին վանել զանոնց և տիրանալ անոնց դիրքերուն ու բերդերուն Տարսուսի գահերուն վրայ։ Յետ տէրութիւն ճանչցուելով՝ արդէն խաչակիրները հզօր էին այն կողմերը. ասոնց հետ կը դաշնակցին ընդդէմ Բիւզանդացուց և մահմետական տարրին։ Բայց կամայ կամաց կ'ուժանան առնոցմէ տեսնելով անոնց թէ քաղաքական և թէ կրօնական ձկտումները, և կը նային այնուհետեւ անոնց հետ ըստ իրենց շահերուն վարուիլ։ Յետոյ թաթարաց կողմը կը բռնեն քանի որ զօրաւորն անոնք են ու տկարները միշտ զօրաւորին կողմը ստի-

1. Սիսուան, Յառաջաբան, Թ1

պուլած են բռնել: Իսկ երբ թագաւորական յաջորդութիւնը Լիւսինեանց տոհմին անցաւ, բացարձակապէս Խաչակրաց քննարկը իշխաններուն կողմը կը բռնեն, ուրոնց էն զօրաւորը Կիպրոսին էր ԺԻ դաւրուն, յորում Պետրոս Ա. պիտի տիրէր Ատալիյ և Աղեքսանդրիոյ:

Կիպրոսի և հայկական կիլիկիոյ յարաբերութիւնները շատուց սկսած են: Կղզւոյ մայրաքաղաքը՝ Ֆամագոստա՝ որ իր նաւահանգիստով կը մրցէր Ալասի, Աղեքսանդրիոյ և Պոլսոյ հետ, ճիշդ Հայաստանի դիմացը կ'իյնայ, ինչպէս կը գրէր 1341ին Լուզովիտո կրօնաւորն առ եպիսկոպոսն Փաղեբրտնի՝: Ինչ որ հոս Հայաստաֆ՝ կ'ըսուի՝ Կիլիկիան է, զոր Հայերու բազմութիւն ալ իրաւցն է իրենց երկիրը նկատել կու տար: Հայոց զաղութը այս արդիւնքն ալ ունեցած է Կիլիկիոյ վրայ, որ անոր նախկին վայրագ բնակիչները, ինչպէս էին իսաւրացիք, իրենց ազդեցութեան տակ խաղաղասէր և արիասիրտ վաճառականներ ըրած են Ֆամագոստայի նաւահանգստին՝: Այսպէս, Կոռիկոսէն, Տարսուսէն, Ատալիայէն և Կիլիկիոյ ամբողջ հայկական ծովեզերքէն բնակարար նաւեր անընդհատ կը յաճախէին Կիպրոսի նաւահանգիստներուն: Կիպրոսիք ալ փոխադարձ կ'երթային ոչ միայն Ալաս և Կոռիկոս, այլ նաեւ արհամարհելով ամէն վտանգներ, մինչեւ նաեւ Սիս, հին մայրաքաղաքը Ռուբինեանց՝:

Ըստով ալ բնակութեամբ կը հաստատուին ու կը տարածուին Կղզւոյն բոլոր կողմերը: Ոչ միայն հայ գիւղեր կան, ինչպէս Ճիպս, ինչպէս Կոռնոկիպոյ, այլ և եպիսկոպոսական աթոռներ Ֆամագոստայի և Նիկոսիայի մէջ: Այս յետին քաղաքիս մէջ, ուր առանձին թաղ մըն ալ կար Արմենիա անուամբ, նշանաւոր էր և Հայոց կաթողիկէն՝: Ժե դարուն սկիզբներն ալ

կը յիշուին հոս հայ եպիսկոպոսներ, ինչպէս 1421ին Տէր Լեւոն մը՝: Հարկ չկայ իշխել Ս. Մակար վանքը որ Լիւսինեանց օրով արդէն շէն վիճակի մէջ էր: Հայկական յիշատակ մ'ունի նաեւ Տիրուհին Մեր Տիւրոսի եկեղեցին, որ կ'երեւի թէ Տիւրոսի բարեպաշտ հայ տիկիներէն մէկն հիմնած ըլլայ, ինչպէս Ալիօ՝ դուստր Հիթիւս Լամբրոնացւոյն՝ կին Փիլիպպոս Իպլինեանի որ Կիպրոսի սենեակէն էր, իր այրութեան օրերուն հիմնած էր Կիստերսեանց վանք մը: Տիրուհին Մեր Տիւրոսի եկեղեցւոյն քով կար նաեւ համանուն վանք մը « որ ԺԻ դարուն սկիզբները, յորում արքայսուհին էր Տիւրոսի իշխանուհին, դուստր Հայաստանի թագաւորին, Մարգարիտա Իպլին, կողպատուեցաւ ժողովրդենէն: Կուսանքները՝ որոնք բոլորն ալ Կղզւոյն ազնուական ընտանիքներէն էին, նախատուեցան և բռնաբարուեցան: Էւ այս բանս եղաւ՝ որովհետեւ սխալմամբ լուր տարածուած էր թէ այն մենատանին մէջ մարդասպան մը ապաւինած ըլլայ՝ »:

Յարաբերութիւնները աւելի մտերմական կը դառնան՝ երբ ամուսնութիւնները կը սկսին երկու արքունեաց մէջ: Մենք պիտի ունենանք թագաւորներ, թագուհիներ, պայլիք որոնք ի հօրէ կամ մօրէ Կիպրոսի Լիւսինեանց արիւնը կը կրեն իրենց երակներուն ու մերթ նաեւ սրտին մէջ: Մտերմութիւնները որքան աւելի սերտ ըլլան, այնքան նախանձը դիւրագրգիռ կ'ըլլայ ոչինչ պատճառներու համար, զորս սէրը նշանակալից կը ցուցնէ: Կիպրոսի և Հայոց մէջ գոտութիւնները պակաս չեն ըլլար, ըստ որում այս Լիւսինեան թագաւորները քիչ մը նուազ յարգած են ազգային ոգին, ծէսներ, կամ Հայերը շատ նախանձայոյզ ու իրենց դէպ ի լատին արեւմուտք ձգտումներուն մէջ նուազ հաւատարիմ գրեւորուած են: Ու այս բոլոր կողմերը կը

1. Ա. Պետրոս, Կիպրոս, (Cypris) Իտալ. Թրգմ. Խոփ. Միւլան, Թրգմ. 1907. էջ 8.

2. Կիպրոս, էջ 6:

3. Կիպրոս, էջ 5:

4. Կիպրոս, էջ 50:

5. Տես Հայապատում, յօդուած ԳՀԲ, փոքրագիր հատոր Գ. էջ 194-196:

6. Կիպրոս, էջ 51:

լմնան թագաւորներ կամ թագուհիներ, իշխաններ կամ իշխանուհիներ բանտիւղով, կամ եթէ կ'ուզին հաւատարիմ մնալ աւանդութեանց Միջին դարուն, որ աւարտելու վրայ էր, պէտք էին կիստերսեանց կամ Փրանկիսեանց վանք մը մտնելու կոչուած զգալ՝ Յովհաննէս, Մակար, Անտոն կամ ուրիշ կեղծանունան մը տակ։ Այսպէս են կեանքն ու կատարածը Զաւլուններուն, Ալիծներուն, Ճուաններուն, Կոստաններուն ու Ոշիններուն՝ որոնք Դ. Լեւոնի մահուանէն վերջ, Հայոց թագաւորական գահը պահ մը վայելեցին ու շուտով վայեցին։ Այսուհանդերձ Հայք ու Կիպրացիք ընտանի գոտութիւններով պառակտած, շուտով կը միանային իսպաղիաց խորհրդանշանին տակ՝ խաչին, կրելու ու կոռելու՝ երբ կը տեսնէին մահիկը՝ անցած ի գլուխ կատաղի գունդերու, յառաջանալ ղեպ ի Կիպրոս ու Կիլիկիա։

Պետրոս Ա. 1359 տարւոյն, յաջորդելով իր հօրը, Դ. Հիւկին, կը պսակուէր թագաւոր Կիպրոսի ու Երուսաղէմի։ Կիպրոսի՝ իւրօք, Երուսաղէմի՝ անուամբ։ Բայց այս անունն իսկ իրեն փառաւոր երգ մը, ժառանգական պարտք մըն էր Կոսթորուայի ու Հոբրաւորոս Արեւմասիւրտի ոգիները շարունակելու։ Ու հարկ եղաւ որ իր արշաւանքները Կիլիկիոյ ծովեզերքներէն սկսի։

Իր հայրը Կիպրոսի հարկատու ըրած էր Անամուռը, Սիւքան, Փանդելորը, Լեւոն Միծի բոլոր այս քաղաքները․ կը մնար Ատալիան՝ հարուստ աւար մը թուրքերուն ձեռքը. Պետրոս վճռեց առնել զայն։

Ռորերթ Լուսինեանի առաջնորդութեամբ՝ որ դիմամբ Արեւելք եկած էր իր հօրեղբորորդոյն դրօշակին տակ պատերազմելու, Պետրոսի ասպետներն ու զինուորներն արդէն յափշտակած էին թուրքերէն Կոռիկոս բերդը․ թշնամութեանց սկզբնաւորութիւնն էր։ 1361, Ապրիլ 12, Պետրոս հանդէսն ըրաւ իր տորմիդին Ֆրմագոստայի նաւահանգիստին մէջ. 119 առագաստներ՝ որոնց վրայ՝ Կիպրոսի դրօշակին քով՝ կը ծածանէին նաեւ ճենսւ վայր ու Հիւրընկալ ասպետներու դրօշակ-

ները ուղղուեցան ղէպ ի Ատալիա։ Այս հարուստ քաղաքը ամէն կողմէ շրջապատուած էր կրկնակարգ բարձր պարիսպներով։ Օգոստոսի 23 կիպրական նաւատորմիցը քաղաքին քովն հասաւ Յովհաննէս Անտիոքացի իշխանը կը վարանէր յարձակման նշանը տալու. բայց Պետրոս իր զինուորներովն ու ասանդուխներովը դիմեց անդիմադրելի թափով մը քաղաքին վրայ, և անառիկն Ատալիա Օգոստոսի 24 արդէն ընկած էր Կիպրոսի ու Երուսաղէմի թագաւորին ձեռքը¹։

Այս յաղթութեամբ խրախուսուած՝ 1362 հոկտեմբեր 24, Եւրոպա կը մեկնի Պետրոս նոր խաչակրութիւն մը կազմակերպելու։ Թագաւորին մեկնելէն վերջ՝ թուրքերը սիրտ առած՝ ըրիտսոնէից կը սպառնան ոչ միայն Կոռիկոս և Ատալիա բերդերուն մէջ, այլ նաեւ Կիպրոս կղզւոյն մէջ։ Էմիրն Թաքա՝ Ատալիոյ վրայ յարձկնելով՝ ետեւ կը մղուի Յովհաննէս Փարմէնէ, որ քաղաքին վարիչն էր, մինչ Յովհաննէս Պրէյ կը ցրուէր թուրք նաւատորմիցը՝ որ ծովէն կը կռուէր քաղաքին հետ։ Այսուհանդերձ թուրք ըսնի մը նաեւ յաջողեցան Կիպրոսի մէջ զինուորներ ցամաք հանել, որոնք Մուհամմէտ ռէիսի առաջնորդութեան տակ սկսան երկիրը աւերել ու աւարել։ Յովհաննէս Անտիոքացին՝ որ եղբօրը բացակայութեան ատեն կղզին կը կառավարէր, հազիւ կըրցաւ զանոնք վանել։ Յովհաննէս Անտիոքացին և Յովհաննէս Սրոյ տէրը՝ ծովակալը՝ որոշեցին այս անգամ իրենք յարձակիլ. ու նաւատորմի ղով մը գնացին Անեմուռն այրելու, բայց ստիպուեցան հտ դառնալ երբ տեսան որ Մուհամմէտ վերստին կը սպառնայ կղզւոյն²։

Պետրոս 1365 փետրուարին Եւրոպայէն դառնալով՝ քաւական ոյժ կը զգայ նոյն իսկ Աղեքսանդրիոյ վրայ դիմելու՝ զոր կը կողոպտեն նոյն տարւոյ հոկտեմբերին։

1. Կիպրոս, էջ 34-35։

2. Կիպրոս, էջ 38-39։

Յետոյ արշաւանքները կը սկսի իր սովորական կոտորածները՝ կիլիկիոյ ծովագետները։ 1367 փետրուար 26 կիպրական նաւատորմիդը կոտորածի օգնութեան կ'երթար, զոր Գարամանները 45,000 զօրքով պաշարած էին։ Կիպրացիք միայն հաջաւոր նիգաւաւոր ունէին՝ որոնց զօրավարներն էին Յովհաննէս Անտիոքացի իշխանին հետ, Ֆլորիմոնդ Լեպարի և Բերմոնդ Վուլթի ֆրանսացի ասպետներն ալ։ Գարամանները համամատուցեամբ զօրաւոր դիրք ունէին։ Կիպրացիք ուշ չգնելով նետերու և քարերու տեղատարափին՝ զօրս ռազմական ահագին մեքենաներ կը ձգէին, յարձկեցան։ Սարսափը տիրեց թուրքաց մէջ։ Եւրոյն վերահաս գիշերէն օգտուելու գնդով՝ բանակը վերցնել կը մտածէր և նահանջել։ Բայց Յովհաննէս Անտիոքայ իշխանն ու իր զինուորներն այս բանիս իրեն ժամանակ չթողուցին։ Բոլոր գիշերը անխնայ կոտորած մ'եղաւ յորում քրիստոնեայք նոյն իսկ թուրքերուն կիներն ու տղաներն ալ վրաններէն դուրս քաշելով սպանեցին։ Նոյն դարու հեղինակ մը կ'ընէ թէ Սարակիսոսները կտոր կտոր եղան « մուրթ ու կապոյտ գիշերուան մը մէջ » ։

Հայք ի լուր և ի տես Պետրոսի քաջութիւններուն, կը կանչեն զալ զԱյաս Եգիպտացի սուլթաններուն ձեռքէն ազատել, խոստանալով նաեւ իրենց օգնութիւնը։ Պետրոս սիրով կ'ընդունի հրաւերքը քանի որ իր աշխարհակալութեանց կարգն ալ բնականաբար Հայոց շահատանը կը տանէր զինք։ 1367 հոկտեմբերին իր նաւատորմիդը յետ կիլիկիոյ ծովագետները յարձակումներ ընելու, կը սկսանայ Այասի դիմաց ուր Եգիպտացիներ կեդրոնացուցեր էին իրենց ոյժը, և ուր կ'ուշանար հասնիլ Հայոց օգնութիւնը։ Անմիջապէս յաջորդ տարին, 1368, գարնան, Պետրոս Եւրոպա կը մեկնի, թողնելով տրտմութեան մէջ իր կիներ, Ալիէնոր

Թագուհին։ Նոր խաչակրութիւն մը հարկաւոր էր լատին արեւելեան իշխանութեանց միացորդները կանգուն պահելու՝ որոնք վտանգի մէջ էին մահիկին առջեւ կա'ւաց կամաց ստուերներու պէս փարատելու։

Թերեւս Պետրոս Եւրոպա չմեկնէր թէ Հայոց օգնութիւնը հասնելով, Այասի դիմաց իր նաւատորմիդը չխորտակուէր։ Ներելի չէ կարծել թէ մեր կիլիկեցիներէն վատ մատուցիւն մ'եղած ըլլայ հոս, քանի որ խնդիրը Եգիպտացիներն հալածելուն վրայ էր։ Ըստ իս այս բանս տալու է նոյն ժամանակուան անառաջնորդ տարտամտութեան մը։

Ռուբինեանց պատմութեան ոչ մէկ շրջան այնպէս խառնակ է եղած, ինչպէս ԺԳ դարուն կիսէն վերջ։ Լեւոն Գ. արու ժառանգ մը չթողնել թագին, Եւ Լեւոնի եղբայրը կի' կը թագաւորէ, իսկ թագաւորութեան պալլ կ'ըլլայ ճուռն Եւ Լեւոնի հայրը, երկուքն ալ հօր կողմանէ Լիւսինեան էին։ Բայց երկուքն ալ շուտով Հայոցմէ կը սպաննուին։ Ասոնց տեղ կը դրուի Կոստան դին Բ. որ թէ հօր և թէ մօր կողմանէ բնիկ թագաւորներուն կողմնական գիծերէն կ'իջնէր։ Բայց ասոր մահուանէն վերջ, 1362, օրինաւոր յաջորդ մը չըլլալով, քանի մը թեկնածուներ կ'ելլէին գահին, ինչպէս Պեմուրդ՝ ճուռնի որդին որ թագաւորութեան համար ի Հոմ դիմելով կը մեռնի վնասի, ինչպէս Լեւոն ոմն, որ կը մերժուի։ Եւ մինչ Սուրբանոս Եւ պապը՝ որ իբր իրաւունտի արքայ լատին արեւելեան իշխանութեանց՝ Հայոց վրայ ալ իր իշխանութիւնը տարածելով, կը գրէր թագաւորեցնել ճուռնի կրտսեր որդին Լեւոն Եւ Հայերը թագը կը յանձնեն Գ. Կոստանդինի Հէթում ատենադպրի որդւոյն՝ որ չկրցաւ օգնութիւն հասցնել Պետրոսի Այասի դիմաց։ Թերեւս այս անկարողութեան և շատերուն անհամաձայնութեան պատճառաւ, յաջորդ տարին, 1368, Հայք դարձեալ թագաւոր մը փնտռելու կ'ելլեն։ Եւ զո՞վ աւելի այս բանիս արժանի պիտի դատէին քան Պետրոս Առաջինը՝ որ Աղեքսանդրիոյ, Ատալիոյ, Կոնստանդնուպոլսի իրենց թշնամի-

1. Կիպրիս, էջ 61։

ներուն յաղթած էր, որ եկած էր Այասի դիմաց իրենց համար կոռուելու, որ իրենց արդէն ազգական ու սահմանակից՝ պատ-
րաստ էր իր մերձաւոր աջը կարկառելու, որ Եւրոպա կը թափառէր նոր խաչակրու-
թեան մը համար վերջնապէս խորտակե-
լու մահմէտական ցեղերու բիրտ ու բռու-
նաւոր ոյժը՝ իրենց խոր խաղաղութիւն մը
ապահովելու համար։ Եւ ահա ազգին պատ-
գամաւորներն Հոռոմ հասնելով՝ կ'առա-
ջարկէն իրեն Հայոց թագը զոր Պետրոս
յանձն առնելով կը պսակուի թագաւոր
Կիպրոսի, Երուսաղէմի և Հայոց՝։

Երեք թագերով բեռնաւորուած գլուխ
մը գիտէ՞ք ինչ փառաւոր երազներ կ'ու-
նենայ։ Եւրոպայէն առած օգնութեամբ
Պետրոս շուտով պիտի վանէր Կիլիկիայէն
կեդպտացիները, պիտի խորտակէր զանոնք
իրենց բոլոր ամրոցներուն մէջ, պիտի
տիրէր Երուսաղէմի ու պիտի կանգնէր
մեծ ու փառաւոր թագաւորութիւն մը,
քրիստոնէայ և երջանիկ։ Բայց ժի՛ղ դարու
Եւրոպացիներուն մէջ խաչակրութեան ե-
ռանդը մարած էր, ու Պետրոս չկրցաւ և
ոչ իսկ Հայոց օգնել։ Ասկէ զատ ետառ-
նական գծաւորութիւններ եկան իր իսկ եռան-
դը ուրիշ բաներու վրայ դարձնել և Դեռ

Հոռոմ եղած ատեն իր տան հազարապե-
տէն նամակ մը կ'առնէր՝ յորում չափէն
աւելի պարզ ակնարկուած էր թագուհոյն
անհաւատարմութիւնը՝ որ իր սիրական
կոմսին հետ արքունի ինչչերը կը վատնէր։
Պետրոս անպապաղ իր աթոռը կը դառնայ
ուր ամէնքը խօսք դրած՝ ճշմարտութիւնը
կը ծածկեն իրմէ, թողով միանգամայն
զգալ որ ծաղրի նիւթ եղած է։ Իր կնկան
սրտին մէջ իսկ և իր արքունեաց նաւա-
բեկութիւն կրելով՝ Պետրոս մոլեգնած,
ետեւէ կ'ըլլայ իր բոլոր իշխաններուն ըն-
տանիքները անխտիր անպատուելու և Ա-
սոնք բնականաբար զայրացած՝ դաւ մը կը
կազմեն, որուն միակ գործը կ'ըլլայ գի-
շերուան մութին և թագաւորական սենե-
կին մէջ վերցնել Պետրոսի կեանքը, խա-
չակրաց վերջինին։ Յովհաննէս Կորաւհ ար-
քունի հազարապետը կը կտրէ այն գլուխը՝
որ կը կրէր Կիպրոսի, Երուսաղէմի ու
Հայոց թագերն և այնքան ոսկեղէն երազ-
նէր։ Բայց Պետրոսի արեւուն հետ Կիպ-
րոսի ազատութեան արեւն իսկ կարճատեւ
կ'ըլլայ։ Սպաննուածին որդին Պետրոս Բ.
անգոր ու խոռոված իշխանութիւն մը
միայն կ'ունենայ՝, շենոմագիք իրենց շա-
հերը պաշտպանելու և Պետրոսի մահուան

1. Կիպրիս, էջ 67։

2. Առաջ թագաւորութեան ժամանակ՝ արկածալից
կեանք ունեցողներէն մէկն ալ է Թիբատ (Tibat) ան-
գոր Ալեքսան, որ սխալմամբ Ա Պետրոսի ատեն կը դնէ
(Սիւռուան, էջ 842) կ'ուզէ՝ ուղղել Սմբատ։ Թիբատ
անունը անծանօթ է Լիւսինեանց և առհասարակ Եւրո-
պացոյց։ Ինքը արդէն եւրոպացի չէ, և ինչպէս Մաշե-
րաս կը ծանուցանէ (Կիպրիս, էջ 182) յունազաւան էր
ի սկզբան ու յետոյ լատինածէս դարձած։ Բայց Թիբատ
անունը յունարէնի մէջ ալ ծածկոթ չէ։ Ալեքսանի սրբա-
գրութիւնը հաւանական կ'իջեմք՝ ու այն ատեն ինչ որ
Մաշերաս թիբատ կը կոչէ, Սմբատ անուն ծայթ հայ
մը, այսինքն յունազաւան հայ մ'ըլլալու էր, որուն
դէպքերը կ'արժէ հոս համատեղել։

Առջ Թիբատ՝ որդի սիր Յովհաննէս Բէլփարակի
(Belpharage) կը մասնէ շենոմագիքները Ֆամագուս-
տայէն հալածել։ Կ'երթայ Վենետիկ, շենոմալի նա-
խանորդը ճաղաքը, և հոն ալեւույժ ազգեր 800 հոգւոյ
քանոց մը կ'ազմուով, Կիպրոսի վրայ կը դիմ ու յաջո-
ղութեամբ նվաճուով, կը հասնի ճամբան նոյն իսկ յաղ-
թութիւն մը տանելով ճենոմագի մարտաւարի մը վրայ՝

զոր իրեն ետեւէն զրկած էին։ Պետրոս Բ.ի ներկայա-
նալով կը պատմէ ըրածները, միանգամայն զինք պատ-
րաստ ցուցնելով Ֆամագուստայի վրայ երթալու, եթէ
թագաւորը իրեն թողուր Կոստիկոսը, միակ ճաղաքը որ
դեռ Լուսինեանցը ձեռքը կը փոքր Ալեքսիզովան վրայ,
ուր նեղութեանց ժամանակ կը յուսային ապաւն մը
գտնել։ Թագաւորը մերժեց այս պայմանը՝ վանելալով մի-
զուցէ Թիբատի պէս քաջ ապակո մը՝ յետ միանգամ Կր-
ոսիկոսի տէր ըլլալու, անոր նաւահանգիստը բանալ վա-
նեակեցաւ առիւն ու յետոյ անոնց օգնութեամբ իր թագն
իսկ ձեռքէն հանէ։ Թիբատ հաստատուն կը կենար իր
ինչդիրքին վրայ, մանաւանդ որ Կոստիկոսի մարտաւարը
տարին 3 կամ 4 հազար ոսկի կը բերէր։ Իրմէ նուազ
յամառ չեղաւ Պետրոս իր մերժումին մէջ՝ մեծապէս ազ-
դուած իր փրկիւպոս խորհրդակցանք՝ որ լատին ճաւա-
նայ մըն էր։ Թիբատ իր Ալեքսանդրայ շարեկամին օգ-
նութեամբ կը սպաննէ զՓիլիպպոս, և մեծ թագաւոր
կը վաթիւր արքայութիւն ընել, Ալեքսիոս թագուհին՝ զա-
յրացած անոր որդիք սպանութեանց համար ալ, կախել
կու տայ 1376 պարիւլ 10։ Թիբատ մահուան ճամբուն
վրայ, արքունեաց առջեւէն անցնելով, թագաւորն է։

վրէժն առնելու համար, կղզւոյն գերիշխանութիւնը ձեռք կ'առնեն, որոնցմէ շուտով վիենտկեցւոց կ'անցնի, որոնք աւելի շուտով Միջերկրականի այս գեղեցիկ կղզին պայծառափայլ հասարակապետութեան պարզ գաղթականութիւն մը կը դարձնեն, 1849, մարտի 11 ընդունելով կատարինէ կոռնարոյի հրաժարականը, որ կիպրոսի վերջին թագունին հպաւնէ, և Լիւսինեանց թագաւորական կեանքը՝ լոկ պատմական էջեր դարձնելով:

Հ. Ն. ԱՆՏՐԻՆԵԱՆ

ՊԱՅՄԱՆԱՅԻՆ ՆՈՐԱԿԱՅՄ ԲԱՌԵՐՈՒ ՎՐԱՅ

ՈՒՍՈՒՄ ՄԸ

Ա.

Ինչպէս ճշմարտիւ ըստեալ է թէ « ոճը մարդն իսկ է », և թէ « մարդ իր պատկերին համեմատ կը կերտէ իր փիլիսոփայութիւնը », նմանապէս կրնայ ըսուիլ թէ ժողովուրդ մը իր պատկերին համեմատ կը շինէ իր լեզուն: Անգլիացւոց և Ամերիկացւոց օգտապաշտ ու գործնական ոգին կը տեսնուի անգլիերէն լեզուին կազմութեանը մէջ. Գերմանացւոց ճաշակի պահասը կ'երեւնայ իրենց լեզուին երկարաձիգ բարդութեանց մէջ. Ֆրանսացւոց տրամաբանող միտքը կը պատկերանայ անոնց լեզուին ու գրականութեան յստակութեանը մէջ: Հայերէն լեզուն ալ հայ մտքին հաստատարիմ պատկերն է: Հայ լեզուին պատմութենէն կարելի է ուսանիլ հայ նկարագիրն ալ: Հայերէնը կրցած է ժամանակա-

պահպանել իր ուրոյն անհատականութիւնը հոյակապ յունարենի առջեւ: Մեր նախնիք, յունարենէ թարգմանելու առնել իսկ, գիտցած են ճաշակաւոր կերպով պահել իրենց լեզուին անկախութիւնը թէ՛ բառակազմութեան և թէ՛ շարադասութեան մէջ:

Բայց այդ փառաւոր հայերէնը շատոնց դադրած է հայ ազգին բարբառն ըլլալէ, ու ասկէ դար մը առաջ մեր ժողովուրդին խօսած լեզուին մէջ օտար տարրը այնչափ գերակշիռ էր և շարադասութիւնը այնպէս չհայկական՝ որ կարելի է այժմու գրաւոր հայերէնը նկատել ոչ միայն յայնմհետէ ի զարդ և ի կերպարան եկած, այլ և գրեթէ ի չդոյէ ի զոյ: Ու այս լեզուական վերածնունդին մէջ հայ միտքը նորէն ի հանդէս կը բերէ իր բարձր յատկութիւններն. իր անկախ ոգին ու նուրբ ճաշակը: Անհամար բառեր կը պակսէին մեր աշխարհիկ լեզուին. անոնք մեր նախնեաց լեզուին պատրաստ զանձարանէն մեծ մասամբ հայթայթուեցան: Սակայն պէտք էին դեռ ուրիշ շատ բառեր ալ — որք հինին մէջ գոյութիւն չունէին — բառեր՝ նշանակելու համար վերջին գործերու ընթացքին ի լոյս եկած նոր գիտութիւններն ու գաղափարներ, նոր ստեղծուած գործիքներ ու ընկերային պայմաններ: Հայ բանասիրութիւնը անմոյր ու անվարան գործի ձեռնարկելով հետզհետէ զարբնեց անթիւ բառեր և կերպաւորեց նորոգ հայերէնը: Զայս ընելու առնել վաղագոյնս զարգացած արդի լեզուաց (մասնաւորապէս ֆրանսերէնի) օրինակն աջից առջեւ ունեցաւ: Բայց գիտցաւ բանաւոր հետեւողութիւն մը ընել. գիտցաւ հմտութեան հետ նաեւ ճաշակ ի կիր արկանել: Նորակերտ բառերը ընդհանրապէս ազուր որ են և ընդունելի: Սակայն կան քացառութիւններ ալ. բառեր որոց յորինիչն թիրաքած են կամ ի հմտութենէ կամ ի ճաշակէ: Գիտութիւն հարկաւոր է կանոնը ճանչնալու համար, և ճաշակ հարկաւոր է քացառութեան արդար տեղը որոշելու համար: Եւրոպականն իր շեղումներուն մէջ հայ բանասիրութիւնը երբեմն մոլորած է, երբեմն ալ՝

բան ի վեր կ'աղաղակէ թէ թագունին անոր համար զինք կը պաննէր՝ որովհետեւ չէր ուզած զոչացնել անոր այն կերպը՝ որով իր էրկանը Ա. Պետրոսի մահուան պատճառ եղաւ:

1. Հայոց ալ տիպոսաւոր այս թագունացի վրայ ընդարձակ դրած է Մեծ. Հ. Բ. Վ. Թորոսեան, « Բազմապէս » 1898, Թիւ 11, և այլն: